

פיקוח נפש דוחה שבת – סיכום שיטות

השינויים בסדרי החיים של העידן המודרני בתחומי הטכנולוגיה, החברה, הכלכלה, הרפואה וכדו', הציבו בפני ההלכה אתגרים מורכבים בשאלות הנוגעות להצלת חיים באופן כללי, ובדין דחיית איסורי שבת במצב של פיקוח נפש באופן מיוחד.

ניתן לחלק את השאלות בהם מתחבטים פוסקי ההלכה לארבע קבוצות:

1. **החשיבה המערכתית:** בניגוד לעידן העתיק שבו התקיימו שירותי ההצלה באופן ישיר בין המציל לניצל, בתקופות המאוחרות שירותי ההצלה הם ציבוריים ומערכתיים, ובכך הבעיות הניצבות עתה הן שונות. השירותים הציבוריים, מטבע הדברים, פועלים באופן אחיד ורציף במשך כל שעות היממה. הם חייבים להיות מוכנים למצב חירום העלול להתרחש, אף על פי שמצב זה איננו קיים עתה.

כמו כן, בסיס ההנחה של שירותי ההצלה הציבוריים הם הנתונים הסטטיסטיים ולא רק נתון עכשווי, ומכיוון שכך שירותי ההצלה פועלים לא רק בזמן ובנתונים מוחשיים המוגדרים כפיקוח נפש, אלא גם על פי הערכה ושקלול המקרים עד כה.

נוסף על כך, יש מקרים שעצם עבודת שירותי ההצלה הפועלים ללא ידיעה מוגדרת של מצב פיקוח נפש היא עצמה מונעת את מצב פיקוח נפש, כמו נייודת סיור משטרתיות, שהסיור עצמו מרתיע עבריינים, וחשיבותו נצרכת אף על פי שמצב פיקוח הנפש עוד לא התפתח.

כמו כן, שירותי הצלה ציבוריים פועלים על פי תקנות וחוקים חוץ-הלכתיים, כמו הוראות בטיחות צה"ליות או תקנון האתיקה הרפואית.¹ תקנות אלו קובעות את דרכי ההצלה כדרך כללית בכל המקרים בשווה, ומנותקות ממצאות קונקרטיים. כמו כן, בתקנות אלו רף הדרישה לשמירת הבטיחות איננו

1. הבעיות השכיחות הנובעות מתנאי העסקתם של רופאים באו לידי ביטוי בדיוני הפוסקים בנושא שביתת רופאים ובדין הצלת נכרי בשבת, וכדברי בעל ציץ אליעזר (ח"ח סימן ט"ו פ"ו): "וחק רופאים הוא כיום בכל העולם, שכתנאי קודם להכנסם בתפקידם עליהם לקבל שיטפלו במסירות עם כל חולה הבא לידם בלי הבדל דת וגזע".

בהכרח הרף הנדרש על פי ההלכה, ולפעמים הדרישה המערכתית אף גבוהה יותר, בגלל חששות יתר או שיקולי חברת הביטוח, פחד מפני הממונים וכדו'.²

יש להוסיף שהמערכת הכללית חייבת לבקר את עצמה, לערוך דו"חות וכדו' בשעה הסמוכה להתרחשות, כל דחייה עלולה לסכן את ההצלה העתידית או לתת חסיון לעבריינים (כמו שאלת לקיחת טביעת אצבעות במקרי רצח). השאלה היא, כיצד מתמודדת ההלכה עם כל הני"ל, וזאת על פי העקרון שפיקוח נפש דוחה את איסורי התורה אך ורק כאשר הוא "לפנינו".³

2. **נאמנות מומחים** : דין פשוט הוא, שבהלכות פיקוח נפש מסתמכים על מומחים ואנשי מקצוע להגדרת המצב.⁴ ושאלה עתיקה היא בספרות הפוסקים, תוקף דין נאמנות רופאים והגדרת המצבים השונים בהם נאמנים הרופאים.⁵ בעידן המודרני הבעיה החריפה עוד יותר, מכיוון שלעיתים חוות דעת מקצועיות מעורבות בשיקולים שונים הנובעים מערכים ואמונות אשר אינם זהים עם ערכי ההלכה, ופעמים אף מנוגדים להם. וכבר העיר על כך בעל 'תפארת ישראל' בפרושו למשנה.⁶

ואמנם בזמן האחרון חל שינוי ביחסים בין רופא וחולה מתפיסה פטרנליסטית לתפיסה אוטונומיסטית,⁷ וכתוצאה מכך גוברת נאמנותם של אנשי הרפואה, אם כי במקרים רבים עדיין הבעיה קיימת.⁸ ואולם בתחומים אחרים, כמדינה וצבא, הבעיה קיימת בכל תוקפה.⁹

3. **הנורמה ההתנהגותית והממד הכלכלי** : דרכי ההתגוננות ורמת החששות מפני מצבי פיקוח נפש פוטנציאלים הם נתונים משתנים בין בני אדם, בין אוכלוסיות

2. בספר שבידת הים סוף (פרק ו') הוסיף גם את השיקולים המדיניים והפוליטיים, וכדבריו: "ובקחת בחשבון הכרחיות הקשר המתמיד, שצריכים להיות בתמידות בקשר אמיץ עם חבר עמי העולם בעמידה על המשמר לשם קיום העם והמדינה בכל המובנים הכלכליים והפוליטיים, מלבד ההכרח של התקשרות עם חוקים בין לאומיים".

3. נודע ביהודה, תנינא, יו"ד סימן ר"י. וחתם סופר, יו"ד, סימן שלי"ו.

4. יומא פי"ג ע"א, שו"ע או"ח סי' תרי"ח.

5. שו"ת הרא"ש כלל ב' סימן י"ח, טור יו"ד סימן קפ"ז ובב"י שם, פתחי תשובה יו"ד סימן קפ"ז ס"ק ל', ודרכי תשובה שם ס"ק צ"ח, ועיין סיכום הדעות ב"השתנות הטבעים" להרב נריה גוטל פרק י"ח והערה 409 שם.

6. יומא פי"ח ס"ק כ"ו. ועיין שדי חמד מערכת יום כיפורים, סימן ג' אות ה', ובביאור הלכה סי' תרי"ח ד"ה "חולה".

7. עיין אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, כרך ו', תורת המוסר הכללי, עמוד 680. ועיין עוד נשמת אברהם ח"א סימן שכ"ח ס"ק ל"א דברי האגרות משה.

8. העיר על כך בנשמת אברהם, חושן משפט, עמודים ר"ד – ר"ה, בשמו של הרב נויברט.

9. עיין בספר הצבא בהלכה, הרב יצחק קופמן, עמוד מ"ב ושם הערה 3 בשם הגר"א שפירא.

שוונות בתקופות שונות ובמקומות שונים. ההתנהגות הנובעת מפני חששות מפני מצבי סכנה משוקללת מנתונים רבים כמו רמה כלכלית, סביבה חברתית, מאפיינים פסיכולוגים ועוד. השאלה שבה מתחבטים פוסקי ההלכה היא, מה נקרא ספק פיקוח נפש ומה לא? ועד היכן הוא הגבול?

4. **ההתפתחות הטכנולוגית:** הקידמה המדעית וההתפתחות הטכנולוגית גיוונו את אפשרויות ההצלה. יחד עם זאת, השימוש באמצעי ההצלה הטכנולוגיים כרוך בחילולי שבת מרובים. למותר לציין, שדין פיקוח נפש דוחה שבת מכיל בתוכו גם את הדרישה שההצלה תעשה באופן המהיר והיעיל ביותר. השאלה שבה התחבטו הפוסקים היא, האם חייב אדם – ואם כן, עד כמה הוא חייב – לבחור בדרך ההצלה הממעטת את חילולי השבת גם במחיר של הוצאה כספית מרובה או טרחה גדולה, או שמא ניתן להציל חיים בדרך המקובלת, אם כי המרובה בחילולי שבת. יש להדגיש שהבעיה קיימת, כמובן, רק במקרים שבהם ברור שאיכות ההצלה לא תפגע מבחינת הניצל, אלא אך ורק מבחינת המציל.

פוסקי ההלכה בדורות האחרונים התלבטו בשאלות הנ"ל. ניתן לסכם ולומר, שחלוקים הם בשתי שיטות עקרוניות שונות, אם כי בפרטים נחלקו גם בעלי שיטה זהה. כמובן, השינוי בהבנה ובגדרים העקרוניים הוא בעל השלכה מעשית בפסקי ההלכה.

שיטה ראשונה

א'. גדרי מצוות הצלת נפשות כהנגדה לאיסורי שבת

הגר"י הרצוג, כרבה הראשי של ארץ ישראל וכבעל האחריות והסמכות לפסיקת ההלכה במערכות הציבוריות של המדינה, נדרש לשאלת שמירת הביטחון הפנימי (משטרה) בשבתות וימים טובים, ואת דבריו הוא פרסם בקובץ התורה והמדינה כרך ה.¹⁰

יסוד שיטתו הוא, ששוניים הם גדרי מצוות שבת ואיסוריה ממצוות הצלת חיים. וההבדל הוא, שאיסורי שבת הם בפעולה ואילו מצוות הצלת חיים היא בתוצאה. וכדבריו¹¹: "ואמנם חייב הוא להציל והוא מקיים מצנה רבה של "והשבותו", אבל קיום מצווה זו לא מוכרח להיות דווקא על ידי גופו, ואם הוא מציל על ידי

10. נדפס מחדש בצומת התורה והמדינה, כרך ג', עמודים 15-7, והציטוטים משם.
11. שם עמוד 11. האחרונים התלבטו האם מחלל שבת לצורך הצלת נפשות מקיים מצוות עשה דשבתון. ועיי תורת היולדת פרק נ"ט הערה א' בשם הגר"ש שקופ דלא קיים. ושם בהערה הביא את דברי הגר"פ שיינברג הכותב כגדרי הגר"י הרצוג, ומכך מסיק דלא קיים.

עכו"ם, למרות שאין שליחות לעכו"ם, הוא גם כן מקיים המצווה, שהעיקר כאן הוא להציל את הנפש, ואפילו אם מציל על ידי גרמא גם כן זכה במצוה זו וכו'. והנה אף על פי שאין לי לעת עתה ראייה, הסברא מחייבת שאין הדבר כך אלא שמקיימה בכל אופן שהוא, והוא הדין לפיקוח נפש".

הבדלים אלו בהגדרת המצוות השונות מחייבים גם הסתכלות מיוחדת בדין פיקוח נפש דוחה שבת. הן אמנם חייבים להציל נפשות אפילו תוך כדי חילול שבת, אבל למאן דאמר דחוויה שבת אצל פיקוח נפש, צריך להגיע אל התוצאה של הצלת חיים תוך כדי חילול שבת מינימלי מדין הקל הקל.

ונוסף על כך נראה, שבכל מצב של פיקוח נפש יש לחשב את כל האפשרויות השונות של דרכי ההצלה ולבחור בדרך המצמצמת ביותר את איסורי השבת, גם אם דרך זו טרחתה מרובה והיא כרוכה בהפסד ממוני רב. כמו כן נראה, שיש לטרוח בטרחות מרובות ואפילו תוך כדי הפסדים כספיים על מנת להימנע מלהיכנס למצב בו יהא "מותר" לחלל שבת כדי להציל חיים. ועל פי עקרונות אלו מובנות השגותיו של הגר"פ עפשטיין על דברי קונטרס הרפואה¹² במקרה שחוטי חשמל נפלו ברחוב ויש חשש שיגע בהם אדם, שבקונטרס שם התיר להזעיק את חברת החשמל על מנת להפסיק את הזרם. והשיג על כך הגר"פ עפשטיין¹³: "איני מסכים עם זה. אפשר להעמיד אדם שיזהיר או לתלות שלט מוכן באותיות "סכנה לנגוע". ואפילו על ידי גוי כשהוא מיוחד לישראל גם כן אינו כדאי".

כמו כן, על דינו של השמירת שבת כהלכתה¹⁴ המתיר לכל אדם לטלפן לאמבולנס על מנת להעביר חולה שיש בו סכנה ואין הוא חייב להטריד שכן בעל מכונית אם יצטרך שכן זה להישאר מנותק מבני ביתו במשך כל השבת, או יצטרך השכן לקום ממיטתו בשביל נסיעה זו, משיג הגר"פ עפשטיין: "הרי בהצלת נפשות כל המקדים הרי זה משובת, ומה בכך שישאר מנותק מביתו וסובל קצת, ומה שאחר מחלל שבת ועובר עבירה בגרמתו בלא צורך הרי הוא גורם לאיסור". כלומר, לדעתו יש לחשב תמיד את האופציה הממעטת את חילולי השבת המותרים ולבחור בה אפילו אם האפשרות הזו גורמת להפסד ממוני או טרחה מרובה ואי נעימות, וקל וחומר שיש לבחור באופציה אשר מונעת לחלוטין את "ההיתר" לחלל שבת.¹⁵

12. קונטרס הרפואה פ"א, סידור מנחת ירושלים. ובספר שמירת שבת כהלכתה פרק מ"א הלכה כ"א.

13. השגות הגר"פ עפשטיין על קונטרס הרפואה, סידור מנחת ירושלים, הערות 12, 14.

14. בספר שמירת שבת כהלכתה, ח"א, פרק מ' הלכה ע"ב. ובקונטרס הרפואה, שם סעיף י"ב.

15. יש לדון עד כמה חייב אדם לטרוח או להפסיד ממון כדי לבחור באופציה האידיאלית אשר אין בה חילול שבת לחלוטין. ואמנם גבי דין הקל הקל דנו בכך האחרונים, עיי' קובץ

שיטה זו המבדילה בין גדרי דין פיקוח נפש לגדרי איסור התורה, חייבת לסבור שהאיסור לעבור על איסורי תורה הוא בכל מקרה שניתן לעשות בהיתר. ולכן גם אנשים זרים לחולה או למשפחתו חייבים להציל ולמנוע את ריבוי האיסורים מהחולה.¹⁶ ומסיבה זו חייבים להעיר את השכן ובכך למנוע את השימוש בטלפון מהחולה. גם הגרי"ש אלישיב סובר כנ"ל, אך לדעתו במקרה והשכן איננו מודע למצב פיקוח נפש, אינו חייב בהצלה ואין חובה להכניסו לכך כדי למנוע ריבוי באיסורים. ולכן, אם כדי להסיע החולה לבית החולים אפשר לקצר וליסוע על גבי גינת נוי השייכת לשכן, ובכך למעט בחילולים, יש לעשות כן רק אם השכן עצמו מודע למצב פיקוח נפש ואז גם הוא מחוייב בהצלה. אך אם הוא איננו מודע למצב, אסור ליסוע דרך שם.¹⁷ ולפי זה נראה שאין להעיר השכן אלא להזמין אמבולנס, אבל אם השכן ער – הוא מחוייב לקחת את החולה.¹⁸

ונראה לומר על פי הדברים האלו, שאם ניתן להציל בדרך אחת ללא איסורי שבת והמציל בחר בדרך אחרת וחילל את השבת, יהא חייב חטאת. שהרי שתי המצוות אינן גדר אחד. והדברים מפורשים בדברי הביאור הלכה¹⁹ גבי כיבוי הנר לצורך חולה שיש בו סכנה, "ונראה להרמב"ם אם אפשר לעשות עצה אחרת (להוציא את החולה), לבד דאיסורא איכא גם חיוב חטאת איכא".

ונראה שעל פי שיטה זו יש להשתדל ולהימנע בכל דרך אפילו אם טרחתה מרובה או כרוכה בהפסד ממון מלהיכנס למצבים בהם ניאלץ להתיר איסורי שבת לצורך

- שיעורים כתובות אות י"ג. ויש לחלק ששם בודאי יעבור על איסור, אבל כאן שלא יעבור בכלל אולי חייב בטרחות מרובות. ועיין עוד תורת היולדת פרק מ"ב הערה א'.
16. שו"ת משנה שכיר להג"ר יששכר טייכטל הי"ד סימן נ"ב, וכאשר יש לחולה איסור חמור ולחברו מאכל האסור באיסור קל או היתר, מחוייב המציל לתת את מאכלו האסור באיסור קל. "והגע בעצמך, נפשו וגופו מוכרח לשעבד עבור רפואתו, וממונו לא ישעבד בעדו".
17. דבריו מובאים בתורת היולדת פרק י" הערה ג', ועיין עוד בספר הצבא בהלכה פרק כ"ו הערה 11 דבריו של הרב אבידן בשמו של הגרי"ש אלישיב.
18. בתורת היולדת פ"י הערה ב' כתב בשם הרב שטרנבוך שהגר"פ עפשטיין מודה שאין חובה להביא את השכן לידי חיוב הצלת נפשות ורק ממידת חסידות יש להעיר אותו.
19. סימן רע"ח ד"ה "מותר". וסברא זו גם בשו"ת שואל ומשיב ח"ד סימן מ"ב, שאף על פי שטומאה דחוייה בציבור ויש אנשים טהורים ועבדו הטמאים "וכל הציבור אפשר בטהרה, פשיטא דהם עשו עבירה ולהם לא נדחה". וכן בקל הקל אם עשה באיסור החמור עבר. וכן בשו"ת שאגת אריה סימן נ"ט שמרבה בקצירה ואכילה עבר איסור. וכן נראה בחזון יחזקאל יומא ד'. לעומת זאת בשו"ת מהרש"ג או"ח ח"ב סימן י"ד כתב להפך: "אם נעשתה מלאכה עבור חולה שיש בו סכנה, אף שהיה יכול להציל באופן מותר אינו חייב". וכן נראה מקרית ספר (ביאת מקדש פרק ד') שכתב: "ונראה דאפילו היו רוב כהנים טהורים והקריבו הטמאים דאין חייבים מיתה משום טומאה, כיון דרוב ישראל טמאים ונדחית טומאה בפניהם, ולמצוה הוא דמהדרין". ולשיטתו דדין הקל הקל מדרבנן.

הצלת חיים, וכדבריו המפורסמים של המגן אברהם המובאים במשנה ברורה,²⁰ שגנב הבא על עסקי ממון כנגד יחיד, יש לנתקף לתת הממון ולא לחלל השבת.²¹ ולפי זה יש לתמוה, האם מותר ללכת לכותל המערבי בשבתות ובימים טובים כאשר התוצאה הנלווית וההכרחית היא שכוחות הביטחון נאלצים לפעול בכוחות מתוגברים על מנת לשמור על חיי המתפללים. כמו כן נראה שיהא אסור להפגין בשבת במקום בו יכולה להיווצר תגרה וקטטה שתוביל לספק פיקוח נפש, שהרי אז בהכרח יוזמנו כוחות הביטחון ותחולל השבת. לעומת זאת, הפגנה שלא תוביל למצב של פיקוח נפש – מותרת בשבת, אף על פי שבוודאות תגיע המשטרה, שהרי אין את הלאו "דלפני עור",²² וצריך בירור. ויתכן שלשיטה זו רק במקרה ודאי של פיקוח נפש יהא אסור להכניס את עצמו, אבל אם הדבר ספק סכנה, או רק חשש, יהא מותר להסתכן.²³ וממילא יהא מותר להפגין, אך גבי הליכה לכותל המערבי בשבת הדבר נראה כצריך בירור. וכן נראה שגם בערב שבת חייב לדאוג לכל צורכי השבת ומכללם ההימנעות מחילול שבת לצורך הצלת נפשות, וכדברי הביאור הלכה²⁴: "איש צבא שהוצרך לו מטעם הממשלה הרוממה לעשות איזה מלאכה דאורייתא ויכול לעשות זאת בערב שבת, בודאי מחויב לעשות כן, כדי שלא יצטרך למחר לחלל שבת". וכן נראה בכל מקרה "שיש חשש גדול שיצטרכו לחלל שבת". ודברי ספר חסידים המובאים במשנה ברורה²⁵ "שמן הראוי" להכין הכל מערב שבת ולא חובה, נאמרו רק ביולדת "שמי יימר שתלד בשבת". וגם כאן כתב בתורת היולדת²⁶: "לא תתרחק מבית החולים כדי שלא יצטרכו לחלל שבת בנסיעה ארוכה".

-
20. מגן אברהם ס"י שכ"ט ס"ק ה', ובמשנה ברורה שם ס"ק ז'.
21. הראשונים נחלקו האם מותר למול את הקטן במקום בו נשפכו המים החמים וכתוצאה מהמילה יצטרכו לחמם חדשים. בעל המאור (שבת קל"ד ע"ב) אוסר והרמב"ן בחידושי שם התיר. ונחלקו האחרונים בהבנת מחלוקת זו. החת"ס, אבן-העזר, ס"י א' כתב, דלא התיר הרמב"ן אלא בספק פיקוח נפש, אבל אם ודאי שיהא מצב פיקוח נפש בעתיד אסור. לעומתו יש המסבירים את המחלוקת אחרת. עיי' שביתת הים פרק ו' בדברי ישועת יעקב והחמדת ישראל. ובהעמק שאלה, שאילתא י' אות ט' כתב שמחלוקת הרמב"ן והרז"ה היא רק במילה שהיא עצמה דוחה שבת ומכשיריה מכוחה באו, אבל בשאר מצבי פיקוח נפש הרמב"ן יודה שאסור. וכן כתב שבט מיהודה עמוד ל"ב.
22. ועיי' על כך בהרחבה בקובץ 'תחומין' ז', דבריהם של הגר"ש אלישיב, הרב זילברשטיין, והרב שמחה קוק, וכן בשו"ת ישועת משה ס"י ל"ב.
23. וכך כתב בתורת היולדת פרק נ"ט הערה א' בשם הגר"ש אלישיב, שדברי הרז"ה נאמרו רק אם ודאי יהא פיקוח נפש אבל לא בספק. ועיי' לעיל הערה 21.
24. סימן שד"מ ד"ה "מצומצמות" וכן שם בשער הציון ס"ק ט'.
25. סימן ש"ל ס"ק א'.
26. פרק ב' הערה א', וכן הציטוטים האחרונים הם מדבריו.

ולפי זה ברור הדבר שרופא או אחות שמשמרתם היא באמצע השבת, חייבים להימצא בקרבת בית החולים ואינם יכולים לחלל שבת בנסיעה, ואפילו אם על ידי כך יאלצו להיות מנותקים ממשפחתם או יגרם להם הפסד ממוני²⁷ (שכירת דירה סמוך לבית החולים). ונהגו ליסוע לבית חולים על ידי נהג גוי.

ב'. הגדרת מצב פיקוח נפש וגבולותיו

כתב הגר"י הרצוג²⁸ דדברי הרמב"ם (שבת פ"ב הכ"ג) "וכשיצילו את אחיהם מותר להם לחזור בכלי זיין למקומן כדי שלא להכשילם לעתיד לבא", אינם אלא למאן דאמר הותרה שבת אצל פיקוח נפש. דהרי טעם זה "שלא להכשילם לעתיד לבא" מרחיב את היתר חילול שבת לא רק למקרה מוגדר ועכשווי, אלא משקלל גם מקרים עתידיים העלולים להתפתח. אבל למאן דאמר דחווה שבת אצל פיקוח נפש, ההתמודדות היא אך ורק עם המקרה הנתון עתה לפנינו.

ומכיוון שכך, מתקשה הגר"י הרצוג לתת פתרון למערכות ההצלה הציבוריות כמשטרה, בתי חולים, וזאת בהעדר הגדרה ברורה לגבולות "פיקוח נפש", וכדבריו²⁹: "ובכלל קשה להחליט על היתר מטעם חשש פיקוח נפש, שהרי ודאי יש איזה גבול גם לחשש פיקוח נפש וכו', והשאלה נשאלת, הרי קיי"ל שאין הולכין בפיקוח נפש אחר הרוב, ואם כן כמה אחוזי סכנה יהיו עד שינהג בו פיקוח נפש דוחה שבת, ואיזה גדרים נגדיר בזה?"

ומסיק שם, שיש לחלק בין מקרה שהסכנה כבר קיימת במציאות, שאז אף על פי שברוב המקרים אין מצב של סכנה, בכל אופן אין הולכין אחר הרוב ומחללים שבת, לבין מקרה של חשש להתפתחות סכנה עתידית, שאז הולכים אחר הרוב ואין לחלל שבת. ומכיוון שכך, אין הוא מתיר לכוחות המשטרה את הסיור והניוד בשבת אלא רק במקרה שפרצה מריבה וקטטה ולא למטרת מניעה. וכמו כן אין הוא מתיר לכוחות המשטרה לחלל שבת באיסורי תורה כדי לעצור גנב שתפסוהו אזרחים.³⁰

ואמנם, פוסקים אחרים – אף על פי שסברו את החלוקה העקרונית הנ"ל בגדרי וגבולות מצב פיקוח נפש – מכל מקום חלוקים הם בהגדרת המושג "לפנינו", ולדעתם נתון טיסיסטי יוגדר כמצב קיים ולא רק כחשש מסתבר.

27. וכן כתב באגרות משה ח"א סימן קל"א, וכך משתמע משביתת הים פרק ו, ובציץ אליעזר

ח"ח סימן ט"ו פרק ז' אות י"ד.

28. שם עמוד 9.

29. שם עמוד 13.

30. וכן הסכים בשו"ת ציץ אליעזר חלק ד' סימן ד'.

וכך כותב החזו"א³¹: "ואין חילוק (בלפנינו) בין איתא קמן לליתא קמן, אלא אם מצוי הדבר, דבזמן שמתריעים עלה משום חולי מהלכת, וכו'. ומיהו וכו' לא מיקרי ספק פיקוח נפש בדברים העתידיים שבהווה אין להם כל זכר, ובאמת שאין אנו בקיאים בעתידות ופעמים שמה שחשבונם להצלה מתהפך לרועץ, והלכך אין אנו דנים בשביל עתידות רחוקות". על פי הדברים האלו מסיק הגר"ש גורן³² בדיונו על עבודת חברת החשמל בשבת: "מכיוון שהסטיסטיקה מראה שבכל שבת ישנם מקרים רבים של חולים בסכנה הנזקקים לעזרה, ולשם כך יש להדליק אור ולהפעיל כל מיני מכשירים חשמליים כדי להגיש עזרה מיידית, נחשב הדבר כאילו בכל שבת החולים לפנינו". וכן מסתבר שהנתונים העומדים בבסיס עבודת המשטרה יתירו לפי זה את חילולי השבת גם באיסורי תורה על פי אותה גישה.

הגר"י אונטרמן³³ הסכים עם ההגדרה הנ"ל לגבולות מצב פיקוח נפש, והוסיף שלדעתו הוויכוח בין הגה"צ ר' ישראל סלנטר ורבני וילנא לעניין צום יום הכיפורים בזמן מגפת החולירע נבע מהגדרה זו, והתמצה בשאלה האם שעת מגפה מוגדרת כמצב סכנה גם ליחיד בריא.³⁴ וכתב שם: "והנה הדעה המקובלת בציבור, שהגאון ר' ישראל סלנטר הורה כהלכה וישראל אם נביאים אינם בני נביאים הם", ואם כן שעת המגפה מוגדרת כמצב שהסכנה כבר קיימת, ואין אפשרות להתענות, דאין הולכין אחר הרוב, ולכן מחה ר' ישראל סלנטר במי שרצה להתענות.

בשו"ת ציץ אליעזר³⁵ הסכים גם הוא עם ההגדרה הנ"ל, ולכן פסק, "דאם מצלצלים לרופא בשבת בטלפון אין לו לענות, אם בהרמת השפופרת גורם להדלקת נורה במרכזיה, היות ועל פי רוב הקריאות הטלפוניות לרופא הוא לא עבור חולה שיש בו סכנה וכו', ואם כן יש לו לילך בזה אחר הרוב ולתלות שקול הקורא הוא מרובא דעלמא שאינם מסוכנים".³⁶ וכן על פי הגדרה זו אין לכבות את מנוע המכונית בהגעה לבית חולים, "שאנו חוששים רק לפן ואולי יתהווה

31. חזון איש אהלות סימן כ"ב, ל"ב.

32. תורת המדינה עמודים 324-323.

33. שבט מיהודה, ח"א, עמודים ע"ד-ע"ד.

34. ועיין לקמן בדברי שמירת שבת כהלכתה המסביר את מחלוקת רבני ווילנא ור' ישראל סלנטר אליבא השיטה השניה המגדירה בצורה שונה את גבולות מצב פיקוח נפש.

35. חלק ח' סימן ט"ו פרק ז' אות ט'.

36. ועיי שמירת שבת כהלכתה פרק מ' הלכה ט', ולקמן נסביר את גוף המחלוקת. ועיין שו"ת משיב מלחמה ח"א עמוד רצ"ח לענין טלפון בצבא, ושם רוב הקריאות הן מבצעיות לצורך פיקוח נפש.

איזה קלקול והתפוצצות במכונית אם נשאירה דלוקה ותזיק לעוברים ושבים, ומשום הפסד ממון בוודאי אין להתיר".³⁷

על פי הגדרה זו ברור שאין שום משמעות הלכתית לתקנות וחוקים חוץ הלכתיים הבאים למסד ולדאוג למצבי פיקוח נפש באופן כללי, אלא ההתמודדות היא קונקרטיית על פי המצב הקיים עתה. ובכך מובנים דבריו של הגרי"ש אלישיב³⁸ גבי הוראות בטיחות צה"ליות, "שעקרונת הואיל ואיסור שבת אינו חמור אצלם (אצל מנסחי התקנות), איננו יכולים לקבל כל חששא רחוקה שלהם ועל פיו לחלל שבת, אלא עלינו לבחון כל מקרה לגופו, לפי ראות עיני הדיין עד מקום שידו מגעת". הרב זלמן קורן מוסיף³⁹ ומסביר על פי העיקרון הנ"ל, שהחובה בפעילות מבצעית נופלת על האדם האישי, ועל החייל הפשוט לדון באופן פרטי על כל מקרה ומקרה שעמו הוא מתמודד, ולדעתו אין שום משמעות לשיקול הכללי של סך כל המקרים והמצבים, כמו כן אין ערך לכך שבעיקרון הצבא הוא גוף העובד על משמעת והיררכיה, אלא תמיד השיקול הוא אישי.

שיטה שניה

א'. "וחי בהם" ודרכי ההצלה

במכתב המשיג על דברי הגרי"י הרצוג הנ"ל כותב הגרש"ז אויערבאך⁴⁰: "אך אפשר כיוון שפיקוח נפש דוחה שבת הוא לא משום דעשה דהצלת נפשות דוחה לאו דשבת, אלא משום טעמא דוחי בהם' ולא שימות בהם, וכיוון שכן לא אכפת לן כלל אם קיים בכך את המצווה דהשבת גופו או לא קיים, ובלבד שישאר חי ולא ימות, כיוון דהדיחוי הוא לא מחמת המצווה כעין עשה דוחה לא תעשה, כי אם מחמת חיותו, והרי נשאר חי"י וכו'. כלומר, הלימוד מהפסוק "וחי בהם" איננו רק מגדיר את הצלת הנפשות כמצווה אשר התוצאה שבה היא הרצויה, כדעה הראשונה לעיל, אלא מדגיש שהעיקר הוא התוצאה – חיים. אין כאן שתי מצוות המתנגדות זו לזו וההלכה מכריעה ביניהם, אלא יש כאן דין וחי בהם המבטל ומעלים את דיני השבת.

37. עיי שמירת שבת כהלכתה פרק מ' הלכה נ"ט וסוף הערה קכ"ט.

38. הובאו בתחומין ג' עמ' 23, והדברים שם מתייחסים בקשר להוראות צה"ליות כלליות ולא לשאלת נאמנות המפקד בשטח. ועיי שו"ת משיב מלחמה ח"א עמוד רפ"א המחלק בין סוגי תחמושת ולמעשה מנסח באופן שונה תקנות בטיחות.

39. תחומין ד' עמודים 244-247.

40. מנחת שלמה, ח"ב, ירושלים, תשי"ס, סימן ל"ז עמוד ק"ד.

דבריו אלו של הגרש"ז אויערבאך הם גם למאן דאמר דחוויה, וכדבריו⁴¹:
 "נלענ"ד דלגבי פיקוח נפש כיוון שאמרה תורה "וחי בהם ולא שימות בהם", לכן
 אף אם רק דחוויה הרי זה חשוב כהיתר גמור, וכמו שבימות החול אין חייבים
 להפסיד ממון או לטרוח הרבה וכו', כך גם בשבת. ואף אם נאמר דלענין קרבנות
 דטומאה דחוויה בציבור, שאם אפשר לעשות בטהרה על ידי בזבז ממון דחייבים
 בכך, מכל מקום הכא דכתיב "וחי בהם" נראה דקיל טפיי".

הלימוד מפסוק "וחי בהם" איננו מלמד רק את עצם ההיתר לדחות שבת לצורכי
 הצלת נפשות, אלא מלמד שיש להתעלם מאיסורי שבת, ומכיוון שכך "הרי זה
 חשוב כהיתר גמור".

ההתעלמות מאיסורי שבת היא זו שמאפשרת גם בשבת להתנהג בדרכי ההצלה
 השכיחים והרגילים של ימות החול, "וכמו שבימות החול אין חייבים להפסיד
 ממון או לטרוח הרבה... כך גם בשבת", ואם כן ניתן לסכם ולומר, שבסוף
 החשבון לומדים מהפסוק "וחי בהם" לא רק את עצם ההיתר לעבור על איסורי
 שבת לצורך הצלת חיים אלא גם את דרכי ההצלה, והדרך השכיחה והמקובלת
 בימות החול היא זו שהותרה בשבת, ואין צורך לחפש דרכי הצלה אחרות.

ומוסיף הגרש"ז אויערבאך וכותב⁴²: "ואף שלענין כל עשה דוחה לא תעשה
 שבש"ס שפיר נראה דהקל הקל תחילה היא מדאוריתא, וגם חייבים לבזבז ממון
 למנוע דיחוי הלא תעשה, מכל מקום שאני הכא דכתיב "וחי בהם"."

ועל פי זה מובנים דבריו⁴³ "דמכיוון דאמרה תורה "וחי בהם ולא שימות בהם",
 מסתבר דכל מה שעושים בשביל ספק פיקוח נפש, אפילו אם נתברר שטעה, מכל
 מקום אינו חשיב כטעה בדבר מצווה ולא עשה מצווה, ושפיר פטור מחטאת
 אפילו בכי האי גוונא שלא היה כל כך בהול, דהכל כלול בקרא דוחי בהם וכו'.
 וכך אף הסוברים שלכתחילה יש לעשות על ידי נכרי או בשינוי לא הזכירו כלל
 דאי לא עביד הכי חייב חטאת וכו'. ומה שכתב בביאור הלכה (סי' רע"ח) ד"ה
 "מותר", במכבה את הנר דבכי האי גוונא שהיה אפשר להוציא את החולה
 מהחדר חייב חטאת, אפשר דהתם שאני משום דחשיב כאילו אין צריכים כלל
 לכבות". כלומר, מכיוון שבסופו של דבר הפסוק "וחי בהם" מחדש לא רק את
 עצם ההיתר אלא נובעות ממנו גם דרכי ההצלה, אם כן גם אם נחמיר לפעול
 בשינוי או על ידי עכו"ם, מכל מקום דרכי ההצלה כבר הוגדרו בהיתרם והפועל
 כדרכו איננו חייב חטאת, ומסיבה זו נאלץ הגרש"ז אויערבאך להפקיע את דברי

41. מנחת שלמה, ח"א, ירושלים, תשמ"ו, עמוד מ"ב.

42. מנחת שלמה שם עמוד מ"ג.

43. שמירת שבת כהלכתה פרק ל"ב הערה י"ט.

ביאור ההלכה מפשוטם ולומר שבכי האי גוונא שאפשר להוציא את החולה אז כביכול המצב של ההתנגשות בין דיני פיקוח נפש ושבת איננו קיים.

ג. הגדרת מצב פיקוח נפש וגבולותיו

כתב הגרש"י אויערבאך⁴⁴: "ולעניין עיקר הדבר מה נקרא ספק פיקוח נפש ומה לא, ועד איפה הוא הגבול, גם אנכי בעניי הסתפקתי טובא בזה, אלא שמצד הסברא נראה לעני"ד דכל שדרך בני האדם לברוח מפני הסכנה הרי זה חשיב כספק פיקוח נפש וקרינו ביה בכהאי גוונא "וחי בהם ולא שימות בהם", אבל אם אין רוב בני אדם נבהלים ומפחדים מזה אין זה חשיב סכנה. קצת דוגמא לכך, הרכבת זריקת אבעבועות לילדים, אף על גב דמצד הדין אפשר שצריכים באמת להזדרז ולעשות בהקדם האפשרי אם הרופא אומר שכבר הגיע הזמן לעשות, אך אף על פי כן אין רגילים כלל לעשותן בבהילות ובזריזות ולפיקך אף אם באמת יש בזה קצת סכנה הווי ליה כמו שאמרו חז"ל שומר פתאים ה' וחלילה לחלל שבת עבור כך, מה שאין כן אם אחד נמצא במקום כזה שיודע ברור שאם לא ירכיב עכשיו את האבעבועות בשבת יצטרך לחכות ד' או ה' שנים, כיוון דבזמן מרובה כזה ודאי נבהלים ומפחדים לשהות, אפשר דשפיר חשיב כפיקוח נפש ודוחה שבת".

הדברים הנ"ל הם מחודשים ומרחיבים מאוד את הגדר למושג "פיקוח נפש". ונראה שלדעתו ההגדרה היא לא רק במקום שהסכנה כבר קיימת, אלא גם במצב שבו הסכנה עדיין אינה קיימת ורק קיים חשש להתפתחות סכנה, אם זה חשש שרוב בני אדם נזהרים ממנו הווי ליה כספק פיקוח נפש. וכך הוא כותב⁴⁵: "הגדר הוא כל שאנשים מפחדים או נבהלים מזה גם בימות החול מחשש סכנה", ולכן דעתו להתיר בגוונא דא לסתור בשבת קיר או גדר בכי האי גוונא שיש חשש שיפול מאליו על אנשים, וכן אותו הדבר גבי הצטננות או חום". לעומת זאת, במקום שאנשים אינם חוששים אף על פי שהמצב מוגדר כסכנה, אמרינן "והאידנא שומר פתאים ה'", והיינו משום דכיוון דדשו ביה רבים אין זה חשיב סכנה".

הגדרה זו מנוגדת להגדרה הנ"ל בשיטה הראשונה. היא מרחיבה ונותנת תוקף לחששות והתנהגויות של בני אדם ומתירה לחלל שבת לצורך הצלת חיים אפילו ללא שום נתון מוחשי הקיים עתה, וגם גבולותיה לא תמיד מוחלטים וברורים.⁴⁶

44. מנחת שלמה, ח"יב, ירושלים, תש"ס, עמוד ק"ה.

45. דבריו מובאים בשו"ת ציץ אליעזר חלק ט' סימן י"ז אות ט'.

46. על פי הגדרה זו הסביר בשמירת שבת כהלכתה פרק ל"ט הערה כ"ה באופן שונה את מחלוקת הגה"צ ר' ישראל סלנטר ורבני ווילנא גבי אכילה ביו"כ בזמן מגפת החולירע, וכתב שם "שגם לבריא מותר לאכול, אחרי התייעצות עם רופא, כאשר יש חשש סביר

וכבר הקשה על כך בשו"ת ציץ אליעזר⁴⁷: "אם נלך לפי ההגדרה של כת"ר, לא נדע עד היכן שההיתר הזה עלול להתרחב ולהתפשט, ונגיע למצב מוזר כזה עד שיאמרו היתרו פרושים את הדבר, כי אין דעותיהם של בני האדם שוות בזה, וכפי שעיינו ראות ישנם בני אדם, ובפרט נשים, שנבהלים מכל דבר קטן וכו', ויווצר מצב של עירבוביא ואנדרלמוסיא לתת תורת כל אחד ואחד בידו ולתת הדברים בשיעורים".

ואמנם הגרש"ז אויערבאך נזהר וסייג את הגדרתו בשני תנאים, האחד – עצם ההגדרה כספק פיקוח נפש דווקא במקרה שדרך רוב בני האדם לברוח מזה כברוח מפני הסכנה. כלומר התנהגות מקובלת וחשש סביר ולא פחד מוגזם. וכן סייג וכתב שם, שמקרה שדשו בו רבים אינו זה כלול בהיתר זה.⁴⁸

לפי הגדרה זו אפשר להבין מספר הלכות שהובאו בשמו של הגרש"ז אויערבאך בספר שמירת שבת כהלכתה: "רופא שנשמע בביתו צלצול הטלפון, כל שקיים חשש שחולה שיש בו סכנה מתקשר איתו לשם התייעצות או לשם הזעקתו לביתו, מותר להרים את השפופרת מעריסת המתקן, ואם אפשר יעשה זאת בשינוי וכו'".⁴⁹ וכן כתב שם: "אם המנוע ממשיך לפעול אחרי הבלימה (כאשר הסיע חולה שיש בו סכנה לבית חולים), מותר לומר לנכרי... אין נכרי ואין קטן יכבה בעצמו, וטוב אם יעשה זאת תוך כדי שינוי",⁵⁰ והוסיף בהערה שם: "שהרי יתכן שיצא מזה היזקא לרבים".

שמניעת מאכל ממנו תביא לידי חולשה ורגישות למחלה שיש בה סכנה". החשש לבד הוא זה שהתיר ומתיר, ולא כדברי הגר"י אונטרמן לעיל.

47. שו"ת ציץ אליעזר שם חלק ט' סימן י"ז אות ט'.
48. בשו"ת אהלה של תורה (עמ' 101) כתב הגר"י אריאל שאמנם מקובל לחשב את מיעוט המצוי בעשרה אחוזים, ע"פ שיטת המשכנות יעקב, מכל מקום דעת הגרש"ז אויערבאך "שיתכן שלעניין סכנה שהוא חמירא מאיסורא יש לחוש לחמישה אחוזים של מתים ממחלה מסוימת כדי להתייחס לכך כאל חשש סכנה". שיטה זו מנסה לקבע בכללים את המושג "חשש", היא מתעלמת מהפן האישי של היחיד ורמת חששותיו. ומסיבה זו התלבט הגר"י אריאל שם האם מותר לברוח מרמת גן בזמן מלחמת המפרץ, "כיצד נוכל לשער אם הימצאות במקום מסוים היא מסכנת? כיצד נמדוד אחוז הסיכון?" אך נראה שהבנת הציץ אליעזר בדעת הגרש"ז אויערבאך הנזכרת בגוף המאמר היא שונה ואין למדוד את החשש רק באחוזים כנתון אובייקטיבי אלא גם עם המימד האישי ובתנאי שהחשש הוא סביר, וע"י עוד מקראי קודש, להרב הררי, הלכות יו"כ פרק ט' הערה ח'.
- הרב אריאל הוסיף שם וכתב שאולי ניתן לשער את האחוז ע"פ שיעור התמותה אצל יולדות בחברות פרמטיביות, וגם דבריו אלו קשים, שהרי אחוז הזה נמדד אחרי פעולות הצלה אבל ללא התערבות בני האדם האחוזים היו גבוהים.
49. שמירת שבת כהלכתה פרק מ' הלכה ט', וכן בהלכה ורפואה כרך ג' עמודים קי"ט-קל"ח.
50. שמירת שבת כהלכתה פרק מ' הלכה נ"ט.

מהגדרה זו ניתן להסיק גם, ששיקולים כלכליים או תרבותיים משפיעים על הגדרת המצב, שהרי ידוע הדבר שחברה בעלת אמצעים דורשת רף בטיחותי (חשש) גבוה יותר מאשר חברה דלת אמצעים אפילו באותו מצב סכנה. ולכן נראה, שכאשר מסיבות כלכליות תקציביות מחליטים לקצץ בתקציב של הצבא, המשטרה ובתי החולים, שאז בהכרח גם מערך הפעילות יורד, או לחילופין בשעה שמוסיפים למערכות הבטחון והרפואה תקציב וכתוצאה מכך גם מערך הפעילות מתרחב, בשני המקרים זהו הנקרא מצב של פיקוח נפש הדוחה שבת. ואין לדרוש בשבת את המצב המינימלי, ובזמן השפע להתנהג בשבת כביכול המצב הוא בחסרון כיס ולמעט חילולי שבת כי אז רף הדרישות הוא גבוה יותר. ולפי זה במקרה שהוחלט על ידי מפקדי הצבא להוסיף בגזרה מסויימת סיוור ממונע או מוצב או כל פעולה מבצעית אחרת, אף על פי שברור הדבר שבעידן קיצוץ תקציבי היו נמנעים מלבצע פעולה זו, עתה במצב נתון זהו גדר של מצב פיקוח נפש והוא דוחה שבת, ואין לחשב האם פעולה זו הכרחית גם בעידן אחר וכו'. והדברים צריכים בירור.

ועל פי זה נבין את דברי הרב יהושע בן מאיר, שכתב⁵¹: "שאלתי את מורי ורבי הגרש"ז אויערבאך, באילו מקרים, כשידוע שהפקודה נובעת מצורך ביטחוני, יש לתת אמון במפקדים לגבי מידת הדחיפות שבביצוע פקודה. ועל זה נענית, שאם המפקד, לצורך ביצוע פעולה זו, היה מפריע לפיקודיו, כגון מבטל חופשות, דוחה סידרת חינוך, מבטל הופעה של בדרנים או מונע מהם שינה המגיעה להם, הרי רואים שלגבי הפקודה דחופה דיה עד כדי לדחות דברים החשובים גם לגבי וכו' חל עליה הכלל שפיקוח נפש דוחה שבת,⁵² וכן אם צה"ל מוכן להוציא הוצאות כספיות או לפגוע בתוכנית האימונים עקב דחיפות הפעולה, דחיפות זו מהווה עבורנו הוכחה שיש כאן ספק פיקוח נפש, המתיר עשיית מלאכה בשבת". גם כאן ההתנהגות של המפקד והחששות שלו הם אלו המגדירים את המצב כמצב של ספק פיקוח נפש, הן לגבי נאמנותו והן לגבי דחיפות הפעולה. ולפי זה מסקנתו של הרב בן מאיר שם נכונה ומתבקשת, שלגבי הוראות בטיחות צה"ליות, שצה"ל פועל לפיהן גם בימות החול, ולדעת מומחי צבא הן נובעות מחשש ביטחוני זהו המוגדר כספק פיקוח נפש. וזאת בניגוד גמור לשיטה הקודמת

51. תחומין ד' עמוד 249 ואילך.

52. וכעין זה כתבו הגר"א נבנצל בספר מקראי קודש הלכות יום כיפורים להרב משה הררי עמוד 225, ובספר הצבא בהלכה להרב קופמן עמוד קט"ו, ושם כתב: "שכל הוראות בטיחות יש לבדוק מהו היחס לקיומה בימות החול". כלומר, לא כל הוראות הבטיחות הצה"ליות הם בהקפדה אחידה, ועל כל הוראה והוראה יש לדון בנפרד. וכן עיין שם דעתו גבי הקפדה שונה אצל מפקדים. ועיין עוד נשמת אברהם כרך ה' סימן שכ"ח ס"ק ג'.

הדורשת התמודדות עם כל מקרה ומקרה לגופו, ואיננה מתייחסת למערכת הפקודות הכללית.⁵³

ג'. פיקוח נפש עתידי והשפעתו על המערכות הציבוריות

ממספר הלכות המוזכרות בתלמוד ובפוסקים, לומדים הגרש"ז אויערבאך והגר"ש ישראלי שחז"ל התמודדו עם ההלכה של פיקוח נפש דוחה שבת, תוך שיקלול מצבים והשפעות עתידינות, ולא רק כהתמודדות עם המקרה העכשווי הקיים עתה.

בגמרא (עירובין מ"ד ע"ב) מובא, שכל היוצאים להציל חוזרים למקומם עם כלי זיינם. וכתב הרמב"ם (שבת פ"ב הכ"ג), שסיבת הדבר היא מפני שאם לא כן, נמצאת מכשילם לעתיד לבוא. סברא זו של הכשלה למקרים נוספים נובעת בהכרח מדאגתם של חז"ל לדין פיקוח נפש בשקלול מצבים עתידיים, ולא רק כהתמודדות עם המקרה שמונח עתה לפנינו.

כמו כן מדברי הגמ' (יומא פ"ד ע"ב) שכשמחללים שבת לצורכי הצלת נפשות אין עושים זאת לא על ידי נכרים קטנים ונשים אלא על ידי גדולי ישראל, ופרשו הר"ן והרא"ש "משום דזימנין דלייתנהו ואתי גם כן לאהדוריי בתרייהו", נראה ברור שהדאגה העתידיה במקרים אחרים ובמקומות שונים, כלומר שיקלול מערכתי רחב, הוא הקובע בהלכות פיקוח נפש.

וכן נראה מדין השו"ע (או"ח סי' שכ"ח סעי' ד') דעושין לחולה שיש בו סכנה כל צרכיו כדרך שרגילים לעשות לו בחול נראה כנ"ל, שהחשש הוא שלפעמים יטעו וימנעו מלעשות דבר עבור חולה ולכן יעשה הדבר כהיתר גמור, וכל זה נכלל בכלל של פיקוח נפש.

ואם כן ברור, שחז"ל והפוסקים התייחסו לגדרי הדין של פיקוח נפש דוחה שבת גם בהסתכלות מערכתית תוך שיקלול מצבים שונים העלולים להתרחש בעתיד, ולא רק בהתמודדות פרטית עם המקרה הקיים עתה.

ונראה, דאף על פי שגם הגרש"ז אויערבאך וגם הגר"ש ישראלי התייחסו למקרים העתידיים כספק פיקוח נפש, מכל מקום יש הבדל מהותי ביניהם. הגר"ש ישראלי לומד, שפיקוח נפש שעדיין אינו קיים לפנינו אבל מסתבר שעתיד להגיע בזמן מן הזמנים, אנו רואים כאילו הוא כבר עתה לפנינו ונכלל בציווי התורה "וחי בהם", וגדרו כמכשירי פיקוח נפש, וכדבריו⁵⁴: "יש לדון כאן לא

53. בתחומין ד' עמוד 252 כתבו בשם הגר"י קלופט "שיש לקבל את הוראות הבטיחות הצה"ליות כמות שהן ואף לחלל שבת לצורך שמירתם או ביצועם".

54. דבריו של הגר"ש ישראלי פורסמו במספר מקומות וביניהם עמוד הימני, וצומת התורה

מבחינת כל מקרה ומקרה לחוד, אלא יש לסקור את כל מיני המקרים העלולים להתרחש, ורק לפי זה לקבוע את ההלכה גם במקרה המסויים". וכן שם בהמשך דבריו⁵⁵: "הרי זה בכלל פיקוח נפש המחייב לעשות כל המלאכות כולם עכשיו, לא מצד חשש למקרה ולשבת זו שלפנינו, אלא מגדר מכשיר לפיקוח נפש שיבוא פעם מן הפעמים אם היום ואם לאחר זמן"⁵⁶.

ולעומתו הגרש"ז אויערבאך איננו מכליל זאת בהגדרה כמצב של פיקוח נפש לפנינו, אלא רק טוען שחז"ל והפוסקים התחשבו במצבי פיקוח נפש הקיימים עתה עם אפשרויות פוטנציאליות העלולות להתרחש, וכאשר קיים כבר מצב של פיקוח נפש הרחיבו חז"ל את צורות ההצלה, וכדבריו⁵⁷: "גם זה נכלל בהא דפיקוח נפש דוחה שבת".

שיטה זו היא מורכבת. מצד אחד היא מרחיבה את ההיתר של חילול השבת לצורך הצלת נפשות גם מעבר להצלה הדרושה עתה, מתוך דאגה למצבים העלולים להתפתח בעתיד, ומצד שני היא מגבילה ומסייגת את דברי הפוסקים "נמצאת מכשילם לעתיד לבוא" בכך שרק את דרכי ההצלה הרחיבו הפוסקים, אבל את עצם היתר ההצלה חז"ל לא התירו רק בגלל הדאגה למקרים העתידיים וההכשלה לעתיד לבוא, וכדבריו⁵⁸: "לא מצינו בש"ס שהתירו חכמים מלאכה דאורייתא מפני חשש שאם לא נקל עליהם ולהתיר יתרשלו מהצלת נפשות, ורק איפכא הוא דמצינן דאין עושים מלאכות של הצלת נפשות על ידי קטנים ונכרים משום זימנין דליתנהו ואתי גם כן לאהדורי בתריהו מפני הפחד מחילול שבת ויבוא מתוך כל לידי סכנה וכו'. אבל כמדומה שלא נזכר בש"ס החשש שיעבור אדם על לא תעמוד על דם רעך ויתרשל מהצלת נפשות".

ההבנה השונה בין השיטות הנ"ל, היא משמעותית ובעלת השלכות דיניות. שיטת הגר"ש ישראלי אשר דואגת עתה למקרים עתידיים מדין מכשירי פיקוח נפש, מאפשרת לו להתיר את החזרה בסיום פעולת ההצלה אפילו תוך כדי איסור

והמדינה כרך ג' עמודים 16-28 ומשם המקורות. ושם עמוד 24.

55. שם עמוד 25.

56. שיטה זו מבחינה בין דאגה למקרה עתידי במגזר של היחיד למגזר הציבורי. אצל היחיד ההנחה היא " שזה ספק רחוק אני מניח שלא יקרה כלל או שלא קרה כלל", מה שאין כן אצל הציבור שמקרה שעלול להתרחש אז הוא בוודאות סבירה שיקרה והדאגה להצלת חיים היא כבר עתה. ועיין עוד אסיא ד' מאמרו של הרב הלפרין עמוד 65 הערה 5, שגם הוא הבדיל כנ"ל. ולדעתו דברי הנודע ביהודה שהיתר פיקוח נפש הוא בלפנינו לא נאמרו בציבור, ונראה לי שדבריו הם חידוש גדול, וליישב את דברי הנודע ביהודה עם ההיתר שלא להכשילם לעתיד לבוא אפשר בשני האופנים המוזכרים בגוף המאמר.

57. מנחת שלמה עמוד מ"ד.

58. מנחת שלמה עמוד ס"א.

דאורייתא וכדבריו⁵⁹: "על פי זה יש מקום גדול לדון בדורנו דור יתום, שלצערנו שומרי תורה מעטים, ואף אלה השומרים רבים מהם קשה להם לעמוד בנסיון קצת יותר גדול וכו'. על כן לעני"ד יש מקום להשתמש בהיתר זה של אתה מכשילים לעתיד לבוא יותר ממה שהשתמשו בו חז"ל בדורם, לפי צורך ומצב דורם. אולם זה דורש כמובן אחריות גדולה של קבלת החלטה של בית דין הגדול שבדור". כלומר הדאגה למקרה העתידי מתירה עתה את החזרה וזה מכשירים לפעם הבאה.

לעומת זאת דעתו של הגרש"ז אויערבאך, שחז"ל והפוסקים הרחיבו את דרכי ההצלה במקרה של פיקוח נפש לפנינו מתוך דאגה למצבים עתידיים, ובמקרה הנוכחי רואים כאילו החששות העלולים להיות בעתיד כבר קיימים,⁶⁰ אבל את עצם ההצלה שאם לא יתירו הוא יתירש וימנע מלהציל בפעם הבאה – לא התירו חכמים, "שלא נזכר בש"ס החשש שיעבור אדם על לא תעמוד על דם רעך ויתירשל במצוות" רק בגלל נוחות, ולכן אין הוא מתיר לנהג, רופא או אחות לחזור לביתם בסיום פעולת ההצלה אלא אם כן הם חיוניים במקום אחר.⁶¹

שיטתו של הגרש"ז אויערבאך מכריחה אותו להתייחס לאותם מקומות המוזכרים בחז"ל ובפוסקים להרחבת דרכי ההצלה לא כאפשרויות הנתונות לשיקול דעתו האישית של המציל או רק במקרים מסויימים, אלא כתקנות וגזרות המחייבות את דרכי ההצלה בצורה המורחבת המוזכרת בפוסקים. שאם לא כן, חיישינן שמא יהיו אנשים שירצו להחמיר על עצמם ואתו לידי סכנה. ולכן כתב לגבי חזרה עם כלי זיינם במקרה שניצחו ישראל⁶²: "ואף שלכאורה מוזר מאוד לומר שמותרים במלאכה דאורייתא גם בניצחו ישראל אף על גב שיכולים להישאר במקומם ולשבות שם בלא שום פחד וכו', וצריכים לומר לפי זה דהתקנה לא היתה רק בזה שהתירו להם לחזור למקומם בכלי זיינם, אלא שגם גזרו עליהם שלא ישובו למקומם בלי הכלי זיין, כי אם לא נאמר כך, איך אפשר שיהא מותר לחזור ולעבור אדאורייתא בו בזמן שיכול שפיר לחזור לביתו בלא שום איסור".

59. שם עמוד 22, וכן פסק באגרות משה ח"ד או"ח סימן פ'. ועיין משיב מלחמה ח"א עמודים רל"ו-ר"מ.

60. ולפי זה אין הבדל בין פיקוח נפש ציבורי או של יחיד. וכך כתב שם על פי דברי החת"ס: "רואים בברור דלא פירש שההיתר הוא מפני חשש של סכנת נפשות בפעם אחרת, רק סובר שהוא מפני חשש של מניעה מהצלה, וגם רואים מדבריו שאינו מחלק בין מלחמה גדולה עם נכרים לבין הצלת נפשות על ידי רופא יחיד".

61. מנחת שלמה שם סימן ח', ושמירת שבת כהלכתה פ"מ הי"ד. ואסיא ז' עמ' 245-246.

62. מנחת שלמה שם עמוד נ"ח.

וכן כתב⁶³ גבי יולדת, שאף שלא אמרה כלום תוך ג' ימים ראשונים דאין מניחים לה להתענות, "שלכאורה מוזר הדבר מאד ביולדת בג' ימים שלה נגמרים שעה אחת או שתיים לאחר תחילת ליל יום כיפורים הרי אנו מתירים כמה שתרצה באותם שעות וכו', ואיך זה יתכן, וכי דרכה של יולדת לאכול ולשתות בכל ג' ימים בלי הפסק, ואם כן מאי טעמא לא תוכל לאכול כל צרכה לפני יום הכיפורים, ועל כרחך דכיון שתוך ג' ימים יש לפעמים דעל ידי זה שלא תאכל כדרכה תסתכן ותמות וכו' ובכל עניין הפקיעו חובת הצום תוך ג' ימים וכו'. ובכדי למנוע מסכנה בזימנא אחריתא, יכולים חכמים לשער מה שצריכים ולהתיר בזה היתר גמור".⁶⁴

ד. מצוות הצלת חיים על פי המציאות העכשווית ולא האלטרנטיבית

כתב הרמ"א (יו"ד סי' שע"ד סעי' ג'): "אם אינו מוצא (הכהן) שיקברוהו (מת מצווה) רק בשכר, אינו חייב לשכור משלו אלא מטמא אם ירצה". שאף שיכול הכהן להימנע מלטמא למת מצווה וזאת על ידי הוצאת ממון, אינו חייב, ונטמא מעצמו מדין עשה דוחה לא תעשה. על פי דינו זה של הרמ"א כותב הגרש"ז אויערבאך שגם במקרה של פיקוח נפש יש חיוב להשתדל לטרוח ולהפסיד ממון על מנת להציל חיים, אבל אין חיוב לטרוח או להפסיד ממון על מנת להינצל מאיסורי שבת הנעשים בהיתר.⁶⁵

ואמנם את דינו של הרמ"א אפשר להבין כדין מיוחד למת מצווה, "משום דלגבי מת מצווה לא נאמר כלל הלאו דלא יטמא וחשיב כהותר לגמרי ולא דחוייה". או אפשר להבין שדינו של הרמ"א הוא בכל עשה דוחה לא תעשה. מכל מקום כל הנלמד הוא רק שאין חיוב להוציא ממון "ולא זה הוא מה שהטילה עליו תורה" כדברי ערוך השולחן (שם סעי' ג'), אבל ללא הוצאת ממון יש לכהן לטרוח ולעשות ככל יכולתו על מנת להימנע מלהיטמא, וכן גם במקרה של פיקוח נפש בשבת יש לטרוח ולהימנע מלהכנס למצבים בהם יחלל שבת.

מכל מקום, הגרש"ז אויערבאך לומד את ההלכה הנ"ל באופן שונה, ולדעתו⁶⁶ "על כרחך דכיוון שהוא מת מצווה והתורה התירה אותו להיטמא, אין כאן שום

63. מנחת שלמה שם עמוד ס"ב.

64. לפי גדר זה של תקנת חכמים בג' ימים ליולדת, לא צדקו דברי בעל תורת היולדת פרק נ"א הערה ז' ביולדת שנגמרו שבעים ושתיים שעות מעת לידתה באמצע יום הכיפורים, והעיר אותה אביה על מנת שתאכל וכך תמשיך את הצום בצורה קלה יותר. וכתב שם שלא טוב עשה, כי האכילה היא לצורך המשך הצום ולא לזמן העכשווי. אבל נראה שלדעת הגרש"ז אויערבאך שפיר עבד, "שבכל ענין הפקיעו חכמים חובת הצום".

65. מנחת שלמה סימן ז' חלק א'.

66. מנחת שלמה שם עמוד ל"ט.

עבירה, ואין צריך כלל לחפש עצות ולהפסיד ממון כדי להמנע מזה כיוון שאין זו עבירה אלא מצווה. וכיוון שכן גם לעניין פיקוח נפש אית לן למימר הכי, דכיוון שפיקוח נפש דוחה שבת, אין זו עבירה ואינו חייב להפסיד כלום משלו". כלומר, לדעתו דין התורה שפיקוח נפש דוחה שבת מגדיר לא רק את עצם ההיתר כאופציה לחלל שבת על מנת להציל חיים, אלא גם שחילול שבת "אין זו עבירה" ודרישת התורה היתה להציל חיים ואפילו על ידי חילול שבת. ואין התורה דורשת מהמציל לדאוג לשנות את המציאות, והמצב כך שמצוות הצלת חיים לא תעמוד כנגד איסורי השבת. וזה גופא פרוש דברי הרמ"א גבי מת מצווה שהתורה דרשה מהכהן לקבור את מת המצווה, אבל היא לא דרשה ממנו לדאוג למצב בו הוא לא יעמוד בדילמה האם להיטמא למת מצווה. ההתנגשות ההלכתית בין שתי המצוות נפתרה כבר על ידי התורה.

דבריו אלו של הגרש"ז אויערבאך אינם עולים בקנה אחד עם דברי המגן אברהם (סי' שכ"ט ס"ק ה'), בעכו"ם הבא על עסקי ממון בשבת דחייב ישראל לתת את הממון ולא להתגונן, ואף על גם דבימות חול מותר להרוג הרודף הבא במחתרת, איסור שבת שאני. ואם כן מוכח מדבריו שחובה על האדם לדאוג למציאות אלטרנטיבית בה לא יתנגשו איסורי שבת עם הצורך להצלת נפשות, וחובה זו היא גם במקום הפסד ממון. וקל וחומר שהחובה הנ"ל חלה על האדם במקרה שהוא כבר נמצא במציאות זו של פיקוח נפש לדאוג ולטרוח למציאות האלטרנטיבית בה לא יעמדו איסורי שבת וחובת הצלת נפשות בסתירה.

וכתב במנחת שלמה על דברי המגן אברהם הנ"ל,⁶⁷ דאולי יש לחלק בין להיכנס למצב של פיקוח נפש, לבין מצב שבו כבר קיים מצב פיקוח נפש, שאז אין חובה להינצל מחילולי שבת הנעשים בהיתר. והוסיף שם וכתב,⁶⁸ דכל דינו של המגן אברהם תלוי במחלוקת הרמב"ן והרז"ה האם מותר להכניס את עצמו למצב של פיקוח נפש. ולכן "דאפשר דלא אסר הרז"ה אלא במילה שבקום עשה, ועשה הוא עצמו עושה את התינוק לחולה שיש בו סכנה ודוחה בכך את השבת, מה שאין כן להתקומם כנגד הגנב בשבת ולהבריחו, אף שעל ידי זה נהפך הגנב לרודף, מכל מקום מכיוון שהבחירה ביד הגנב לברוח, לכך אין זה מתייחס כלל אל הבעל הבית אלא לגנב עצמו, ואפשר שפיר שרי גם לרז"ה".

ועל פי הדברים האלו ברור הדבר שיהא מותר ללכת בשבתות ובימים טובים לכותל המערבי אף על פי שמכניס את עצמו בסכנה ועקב כך כוחות הביטחון נאלצים לחלל את השבת, דיצירת מצב של סכנת נפשות במקרה דידן כאשר הוא

67. מנחת שלמה שם עמוד מ"ב.

68. מנחת שלמה שם עמוד מ"ט.

מתנהג כדרכו, הווי כלהתקומם כנגד הגנב ועל ידי זה להפוך אותו לרודף, והברירה ביד הגנב או המחבל ואין זה מתייחס להולכים דרכם.⁶⁹

על פי זה נראה גם שצדק רב אחד הישובים ביש"ע, שהתיר לתושבי ישובו לצאת בשבתות מעבר לתחום העירוב לטייל באיזורם, בשנות האינתיפדה, עם רובה להגנה עצמית, שהרי לאו כל מיניה של המחבלים למנוע את תושבי הישוב להתנהג כדרכם.

לפי הדברים הנ"ל ברור הדבר שאין לאדם לטרוח טרחה מרובה בשבת או בערב שבת על מנת להימנע מהצורך לחלל שבת בהיתר להצלת נפשות. ואף על פי שחייב אדם לדאוג לכל צורכי שבת בערב שבת מדין "זכור את יום השבת לקדשו", ובתוכם לצורכי חולה שיש בו סכנה, מכל מקום במקום של טרחה מרובה או הפסד ממון אין צריך למנוע את חילול שבת הנעשה בהיתר.

ודין זה הוא גם במקרה שקרוב לוודאי שמצב פיקוח נפש יתהווה בשבת, שהרי עתה אין חולה לפנינו. אבל במקרה שחולה נמצא לפנינו ובוודאות גמורה יצטרך לחלל שבת יש להכין את כל צרכיו מבעוד יום.⁷⁰

אך יש מי שחולק ולדעתו גם במקרה של ודאות גמורה לחילול שבת וחולה נמצא לפנינו, במקום שהטרחה מרובה או הפסד ממוני רב – אינו חייב למנוע מערב שבת את חילול שבת הנעשה בהיתר, אלא אם כן הצורך בהצלת נפשות הוא לו עצמו או לאשתו או בניו הקטנים וזאת על פי החילוק שיוזכר לקמן.⁷¹

ולפי הדברים הנ"ל נחלקו הדעות האם מותר לרופא או חייל, שתורנות עבודתם הוודאית היא באמצע השבת, ללון בביתם ולמחרת ליסע לבית החולים או בסיס הצבא.

69. בספר קדושת השבת להרב משה הררי שיצא לאור זה עתה הביא בעמוד 77 את דעת הגר"ש אלישיב שיש להחמיר מלכת לכותל המערבי בשבת בגלל המצלמות המסריטות את העוברים ושבים, ורק אחרי שינויים שהמשטרה עשתה במערכת התיר. ונראה לי שלשיטת הגר"ש אויערבאך יהא מותר תמיד על פי הדברים האמורים לעיל. אם כי יש לשנות ככל הניתן את המערכת ולצמצם את חילולי השבת, וצ"ע.

70. עיין מאמרו של הרב נויברט קובץ הלכה ורפואה כרך א' עמודים קס' ואילך. וכן שמירת שבת כהלכתה פרק ל"ב הלכה ל"ד והערות ק', ק"א, ק"ד ופרק מ' הלכה י"ג הערות מ', ע"א. ועל פי החילוק הזה בין חולה הנמצא לפנינו למקרה שיתהווה בעתיד הסביר שם את דברי ביאור הלכה סימן שדי"מ ד"ה "מצומצמות", המחייב את איש הצבא להכין מערב שבת את כל צרכיו.

71. עיין אסיא ז' עמוד 243 דבריו של הגר"א נבנצל, וכן הצבא בהלכה פרק כ"ה הלכות ט"ו – ט"ז והערות 37, 38. וכן שם פרק כ"ו הלכות ב"ג הערות 4, 5. ונראה לי שלדעה זו דברי הביאור הלכה בסימן שדי"מ גבי חייל הנקרא לעבודות הצבא שחייב להכין הכל מערב שבת יוגדרו כאונס. וכדברי הגר"ש אויערבאך במנחת שלמה ז' גבי מקום שגזרה המלכות שלא ישמרו שבת.

ומדברי הגרש"ז אויערבאך עצמו ניתן להוכיח, שכתב⁷²: "חושבני שאף אם יודע בברור שיצטרך אחר כך לחלל שבת מפני פיקוח נפש, אפילו הכי מעיקר הדין מצינן רק שאסור לעשות מעשה לגרום אחר כך דיחוי שבת משום צורך פיקוח נפש וכו', אבל שיהא חייב לעשות מעשה בקום ועשה כדי למונעו, אפשר דלאו חיוב גמור הוא", ומטעם זה התיר לרופא הכונן ללון בביתו. ולכל הדעות הנ"ל עמדת שמירה המאושת רק ביום אין חובה לצאת אליה ביום שישי כדי למנוע את הנסיעה בשבת בבוקר.⁷³

חידושו הנ"ל של הגרש"ז אויערבאך שהבא להצלת נפשות מחוייב לטרור ולהפסיד ממון לצורך ההצלה אך אינו מחוייב לטרור ולהפסיד ממון כדי להינצל מאיסורי שבת הנעשים בהיתר, הוא מסוייג, ונאמרו הדברים במקום שחיוב ההצלה נובע רק ממצוות לא תעמוד על דם רעך, אבל במקום שממונו של אדם משועבד לניצל, כמו במקרה שהם אשתו או בנו, "שחייב להוציא ממון לרפואתם, נראה שמחוייב להוציא ממון ולא לחלל שבת עבורם".

ולחילופין, מצוות 'לא תעמוד על דם רעך' היא רק במקום שהחולה עצמו אינו מסוגל להציל את עצמו,⁷⁴ אבל כל עוד החולה יכול לדאוג לעצמו, יכול המציל ללכת לדרכו ובוודאי שאינו מחוייב להפסיד ממון או לטרור בטרחה יתירה. ולכן "אם החולה עצמו יכול להדליק לו נר, שפיר נראה דמעיקר הדין רשאי (המציל) לומר לו שידליק בעצמו ואינו חייב ליתן לו את שלו". וכן "בחולה שיש בו סכנה שאינו יכול בעצמו לילך אל רופא, דמכל מקום אם יכול החולה עצמו לטלפן

72. מנחת שלמה, תנינא, עמוד נ"ט. ומטעם זה התיר את ההנאה מחשמל המיוצר בשבת על ידי יהודים. ועיין שמירת שבת פרק מ' הערה ס"ד, ובצבא בהלכה פרק כ"ה הערה 41. לעומת זאת באסיא ז' עמוד 245 התיר את הנסיעה לבית החולים על ידי נהג גוי, וצריך עיון.

73. עיין צבא בהלכה עמוד רנ"ד ובמשיב מלחמה חלק א' עמוד רע"ט.

74. האחרונים דנו האם במקום שהחולה יכול לפעול בעצמו אחרים מחוייבים לחלל עבורו שבת. ע"י יסודי ישורון מערכת פיקוח נפש עמ' רמ"א שסיכם הדעות השונות. וכן בציץ אליעזר ח"ח סימן ט"ו פרק ז' דן בכך בהרחבה והביא שם את דברי הרב אביעד שר שלום הסובר שרק על אחרים חלה המצוה ולא על החולה, ועיי"ש. ובכלל ביחס בין הצלה על ידי החולה עצמו לבין הצלה על ידי אחרים עיין במשנה למלך הלכות חובל ומזיק פ"ח ה"י בדברי הריב"ש והרא"ם שהנרדף איננו צריך לדקדק להציל עצמו באחד מאברי הרודף, וזאת לעומת אדם זר. ובכנסת גדולה חלק על כך. ומתוך כך הסיק בשו"ת שואל ומשיב (ח"ד סימן מ"ב) שדין הקל הקל נאמר לאחרים ולא לחולה עצמו, וכן דעת אור שמח (מאכלות אסורות פ"ד ה"ד). יש להוסיף את דעת מרן הראי"ה קוק דדין דוחין נפש מפני נפש בהוציא ראשו הוא רק למילדת אבל היולדת עצמה מותר להרוג היילוד. ועיין עוד שמירת שבת כהלכתה פרק ל"ב הלכה ד' והערה י"ד, ושם הערה פ"ז בדברי הגרש"ז אויערבאך. ובמשנה ברורה סימן תרי"ז ס"ק ו' בדברי החת"ס, ובשדי חמד כרך ט' מערכת יו"כ סימן ג' אות ה' בדברי היד אפרים.

בשבת לרופא (נכרי), אפשר שאין אחרים חייבים מעיקר הדין למונעו מזה ולהטריח בעצמם בטירחה יתירה לילך אל הרופא.⁷⁵ למותר לציין שלפי השיטה הראשונה דלעיל, שיש תמיד לחשב את האופציה הממעטת את חילולי השבת במקום שלא יגרם נזק, מחוייבים למנוע מהחולה לטלפן ויש לטרוח וללכת ברגל אל הרופא.

לסיכום, מחלוקת הפוסקים בהגדרת מצב פיקוח נפש והגדרת מצוות הצלת נפשות, היא בעלת השלכות דיניות רבות היקף להתמודדות עם מצווה זו בעידן המודרני בו ההצלה היא מערכתית ולא רק פרטית. ומכיוון שכך, גם התלות של היחיד שומר השבת, הן המציל והן הניצל, בגורמים שונים – וביניהם אנשים האמונים על מערכות חוקים וערכיים השונים מההלכה – היא רבה.

שיטה אחת של פוסקי ההלכה מנסה לשמר את צורות התמודדות העתיקות גם לעידן המודרני, ואילו השיטה השניה מכירה בשינויים והתמורות באופן ההתמודדות של העידן המודרני, וטוענת שבעידן שלנו גם הגדרת המצב כפיקוח נפש משתנה.

75. מנחת שלמה עמודים מ', מ"א.